

Janusz Grzeźlikowski

Sądownictwo diecezji włocławskiej : historia i terażniejszość : na tle rozwoju sądownictwa kościelnego w Polsce

---

Ius Matrimoniale 9 (15), 151-184

2004

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. Janusz Gręźlikowski

Sądownictwo diecezji włocławskiej – historia i terażniejszość – na tle rozwoju sądownictwa kościelnego w Polsce

Wstęp

Jednym z podstawowych praw człowieka jest prawo dostępu do sądu. Godność osoby, sprawiedliwość i równość wszystkich ludzi domaga się przyznania tego, co im się należy. Jeżeli jest to zagrożone lub powstają kontrowersje, to człowiek musi mieć prawo do obrony. Jest to zagwarantowane przez wymiar sprawiedliwości. Także Kościół jako instytucja gwarantuje swoim członkom, od początków swego powstania, obronę ich praw, a troska o przestrzeganie sprawiedliwości i rozwój miłości należy do podstawowych praw Kościoła: duchownych i świeckich. Jak stwierdza prawodawca kościelny w kan. 221 § 2 KPK, *wszyscy wierni mają prawo do dochodzenia i obrony przysługujących im w Kościele uprawnień, na właściwym forum kościelnym według przepisów prawa*. Jest to jedno z podstawowych uprawnień, którego realizację Kościół ma obowiązek umożliwić wiernym. Troska o przestrzeganie prawa w sensie ścisłym jest szczególnym obowiązkiem hierarchii kościelnej oraz instytucji sądowych Kościoła. Kościelny wymiar sprawiedliwości ma swoją specyfikę, która różnie wyglądała i ulegała zmianom oraz przeobrażeniom na przestrzeni historii. Aby możliwe było dochodzenie sprawiedliwości na drodze sądowej, społeczność winna zorganizować odpowiedni system sądownictwa, który byłby znany, dostępny, działający zgodnie z prawem i sprawiedliwie¹. Tak też było i jest w społeczności kościelnej.

W Kościele, z woli samego Założyciela, pełnoprawnymi pasterzami są biskupi, jako następcy Apostołów. Ich urząd obejmuje posługę nauczania, uświęcania i rządzenia, którą z natury swojej mogą spra-

---

¹ R. Szychmiller, *Sądownictwo kościelne w służbie praw człowieka*, Olsztyn 2000, s. 15.

wować i wykonywać tylko w hierarchicznej wspólnotcie z Głową Kolegium i jego członkami. Taką postugę wypełnia biskup diecezjalny w powierzonych mu diecezji jako pasterz zwyczajny, własny i bezpośredni. Przysługuje mu władza ustawodawcza, wykonawcza i sadownicza. Władzę ustawodawczą biskup diecezjalny wykonuje osobiście, władzę wykonawczą – bądź osobiście, bądź przez wikariuszy generalnych czy biskupich, zaś władzę sadowniczą z reguły przez wikariusza sadowego i wyznaczonych sędziów, chociaż może tę władzę wykonywać osobiście. Takie są przepisy obowiązującego prawa kanonicznego.²

Władzę tę niezmiennie piastują biskupi od początku Kościoła; sposób jednak jej wykonywania na przestrzeni wieków ulegał różnym zmianom i przeobrażeniom. Początkowo władzę sadowniczą w Kościele biskupi wykonywali osobiście. Potem część jurysdykcji biskupiej, jaką była władza sadownicza, wypełniali archidiaconi, którzy posiadali także znaczną władzę administracyjną. Z czasem jednak funkcję sadowniczą przejął oficjał, dzisiaj nazywany wikariuszem sadowym.

Niewątpliwie interesującym zagadnieniem jest rozwój sadownictwa kościelnego na przestrzeni wieków, a trzeba przyznać, że jeszcze nie wszystkie materiały archiwalne w tej dziedzinie ujrzały światło dzienne, czy też zostały opracowane. Stąd wciąż aktualnym jest postulat przybliżania i pogłębiania wiedzy z zakresu polskiego sadownictwa kościelnego. Tym bardziej jest to ważne, gdyż przybliżenie organizacji i funkcjonowania sadownictwa w dawnej Polsce aż po czasy współczesne umożliwiłoby poznanie tego sadownictwa i uświadomienie sobie, jak ważną było i jest dziedziną życia i prawa kościelnego, mającą na celu realizowanie idei Bożej sprawiedliwości.³

Niniejsze opracowanie stanowi pewnego rodzaju przyczynek do pełniejszego poznania rozwoju sadownictwa kościelnego w Polsce poprzez ukazanie działalności oficjalatów w diecezji włocławskiej, która w swej historii przechodziła różne przeobrażenia, często związane ze zmianami organizacji kościelnej na ziemiach polskich, spowodowanymi względami politycznymi. Stąd też nie miała jednolitej nazwy przez cały okres jej trwania, ale nazywana była kruszwicką (do 1123 r.), kujawsko – pomorską (1123-1818), kujawsko – kaliską (1818-1925)

---

² Zob. Kan. 375 i 391 § 1-2 KPK.

³ Zob. Joannes Paulus pp. II, *Allocutio ad Decanum et Praelatos Auditores Sacrae Romanae Rotae [...] ineunte anno iudiciali* (17 II 1979), AAS 71 (1979) s. 422-427.

i wreszcie wrocławską (od 1925).⁴ Opracowanie obejmuje swym zasięgiem okres od początków oficjalatów w Polsce, gdzie generalny oficjalat wrocławski był jednym z najstarszych w Polsce (XIII wiek) i funkcjonował przez cały czas dziejów diecezji, a ż do czasu utworzenia Sądu Biskupiego we Wrocławku, poprzez okres kujawsko – pomorski diecezji, w którym działały oficjalaty gdański (pomorski) i bydgoski; okres kujawsko – kaliski z licznymi reorganizacjami sądownictwa diecezji i okręgowym oficjalatem kaliskim, aż do czasów współczesnych, czyli do roku 2002.⁵

1. Pojawienie się i początki oficjalatów w Kościele w Polsce

Od samego początku wprowadzenia wiary katolickiej na ziemi polskie biskupi używali władzy sądowniczej. Jej sprawowanie poprzez rozstrzyganie sporów i karanie wykroczeń było jedną z ważnych funkcji jurysdykcyjnych biskupa. Pierwotne sprawowanie władzy sądowniczej było skrócone i sumaryczne, podobnie jak królów i książąt. Wraz z rozszerzaniem wiary, urządzaniem diecezji i hierarchii, przyjęciem nauki prawa i wzorów z obcych i rodzimych uczelni, rozwijało się i udoskonalało polskie sądownictwo.⁶ W miarę zaś zwiększania się kompetencji sądownictwa kościelnego, a w konsekwencji także spraw podlegają-

⁴ Nazywano ją od początku wieku XII diecezją kujawską. Na synodzie prowincjalnym piotrkowskim z 1551 r. nakazano biskupom tytułować się *biskup wrocławski i Pomorza* i oddać, do początków XIX stulecia, w aktach łacińskich używali oni tytułu *episcopus Vladislaviensis et Pomeraniae*, a diecezja nosiła nazwę *Vladislaviensis et Pomeraniae*. W języku polskim jednak nie używano nazwy *diecezja wrocławsko-pomorska*, czy *wrocławska i pomorska*, albo *biskup wrocławski i pomorski*, ale *diecezja kujawsko-pomorska* lub poprawniej *kujawska i pomorska*. Od roku 1818 diecezja wrocławska, na mocy bulli *Ex imposita Nobis*, nosiła nazwę *kujawsko-kaliska*, a po odzyskaniu przez Polskę niepodległości wróciła, po następnej regulacji granic diecezji polskich 28 października 1925 r., na mocy bulli *Vixdum Poloniae unitas* papieża Piusa XI, do nazwy *diecezja wrocławska*. Zob. A. Tomaczak, *Kancelaria biskupów wrocławskich w okresie księgi wpisów (XV-XVIII w.)*, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu 69 (1964) z. 3, s. 17-19; W. Kujawski, *Zarys dziejów diecezji wrocławskiej*, w: *Diecezja Włocławska 2000*, Włocławek 2001, s. 19-23.

⁵ Zob. J. Gręźlikowski, *Początki i rozwój kościelnego sądownictwa w Polsce na podstawie generalnego i okręgowych oficjalatów diecezji wrocławskiej*, Prawo Kanoniczne XLIV (2001) nr 3-4, s. 163-183. Opracowanie to nie obejmuje okresu kujawsko-kaliskiego i wrocławskiego diecezji. Stąd niniejszy artykuł jest jakby uzupełnieniem i dalszym ciągiem poprzedniego opracowania. Tym samym daje możliwość całościowego spojrzenia na początki, rozwój i organizację sądownictwa diecezji wrocławskiej od jej początków, aż po czasy współczesne.

⁶ S. Chodyński, *Konsystorze diecezji kujawsko-pomorskiej*, Włocławek 1914, s. 3.

cych orzecznictwu biskupa, zachodziła konieczność powierzania funkcji sędziego innym.⁷

Do wieku XII nie było w Kościele stałego urzędu biskupiego do spraw sądownictwa. Biskupi, wykonując władzę sądową, korzystali z doraźnej pomocy swoich prezbiterów. Od IX wieku obserwujemy powolny proces dzielenia diecezji na mniejsze okręgi jurysdykcyjne zwane archidiaconami. Na czele archidiaconatu stali archidiaconi. Ich władza była określona przez biskupa (*potestas mandata*). Z reguły mieli oni w swojej kompetencji sprawy zarządu i kontroli nad duchowieństwem, ale biskupi zlecali im także sprawy sądowe.⁸ Dopiero w drugiej połowie XII wieku pojawił się urząd stałego sędziego biskupiego pod nazwą oficjała. Urząd ten pojawił się niemal równocześnie we Francji i w Anglii; szybko się upowszechnił zwłaszcza we Francji.⁹ W drugiej połowie XIII stulecia urząd ten przeszedł także do Polski. Przyczynili się do tego ówcześni legaci papiescy.

Najpierw zajął się tą sprawą legat Jakub z Leodium, późniejszy papież Urban IV. Na synodzie wrocławskim w 1248 r. polecił biskupom prowincji gnieźnieńskiej, aby ustanowili przy swoich kościołach katedralnych po jednym oficjale celem sądenia spraw należących do fo-

⁷ P. Hemperek, *Oficjalaty okręgowe w Polsce*, Roczniki Teologiczno-Kanoniczne 17 (1971) z. 5, s. 51.

⁸ Od początku wieku XIII do połowy XVI archidiaconi posiadali władzę zwyczajną, przywiązaną przez prawo powszechnie do ich urzędu (*potestas propria, ordinaria*). Powodem przyznania przez prawo kościelne archidiaconom większej i własnej na swoim terenie władzy było powstanie w XII i XIII wieku znacznej liczby parafii, a jeszcze bardziej oddalenie się biskupów od duszpasterstwa do spraw politycznych i gospodarczych. Władza archidiaconów rozciągała się na wszystkie trzy dziedziny zarządu diecezji: ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. W ciągu XIV i XV stulecia synody prowincjalne stałe zmniejszały uprawnienia archidiaconów, pozwalając im sędzić tylko sprawy mniejszej wagi. Synod prowincjalny piotrkowski z 1527 r. odebrał im resztę władzy administracyjno-sądowniczej nad duchowieństwem i wiernymi, pozostawiając tylko niektóre drobniejsze sprawy, związane w duszpasterstwem, jak troskę o kandydatów do stanu duchownego, wykształcenie i dokształcanie kleru oraz wizytacje.

Sobór Trydencki jeszcze bardziej ograniczył władzę archidiacona i uzależnił go całkowicie od biskupa. Główną funkcją archidiacona w okresie potrydenckim była wizytacja z mandatu biskupa w oparciu o zatwierdzony przez niego formularz. Archidiaconi nie mogli też karać duchowieństwa, lecz tylko upominać i w odpowiednich wypadkach przedkładać sprawy biskupowi do rozstrzygnięcia. Za zgodą biskupa mogli odbywać synody archidiaconalne. Zob. B. Kumor, *Archidiaconat*. W: *Encyklopedia Katolicka*, t. I, Lublin 1985, kol. 869-873; T. Silnicki, *Organizacja archidiaconatu w Polsce*, Lwów 1927, s. 6-7; J. Gręźlikowski, *Recepcja reformy trydenckiej w diecezji wrocławskiej w świetle ustawodawstwa synodalnego*, Wrocław 2000, s. 110.

⁹ A. Vetulani, *Początki oficjalu biskupiego w Polsce*, Nowa Polonia Sacra 3 (1939) s. 1.

rum kościelnego.¹⁰ Rozporządzenie to oparte było na postanowieniu Soboru Laterańskiego IV (1215), które wprowadzało nowy urząd z jurysdykcją ogólną, nakazując i upoważniając biskupów do ustanawiania oficjałów. Władza sądowa oficjałów w pełni taka sama co biskupa podlegała apelacji do arcybiskupa lub oficjała arcybiskupiego. W rozporządzeniu tym legat zaznaczał, że przy archidiaconach pozostaje prawo karania winnych (duchowieństwo) cenzurami kościelnymi, apelacje zaś miały być kierowane do biskupa lub oficjała.¹¹ Legat Jakub, zaznaczając instytucję oficjała na gruncie polskim, wzorował się z pewnością na praktyce rodzimego Kościoła francuskiego. Zastanawia jednak fakt, że polecenie swoje ograniczył do ustanowienia tylko jednego oficjała w stolicy diecezji. Nic natomiast nie wspomniał o oficjałach okręgowych, którzy we Francji już od dawna istnieli i działali na szeroka skalę.¹² Być może legat brał pod uwagę wąski zakres kościelnego sądownictwa w Polsce. Wprawdzie mamy z tego okresu ślady istnienia przywileju sądownictwa kościelnego, w praktyce jednak przywilej ten był ograniczany i często nie respektowany.¹³

Można przypuszczać, że legat papieski zaplanował przeprowadzenie reorganizacji sądownictwa kościelnego w Polsce etapami. Reforma taka wymagała bowiem najpierw przygotowania odpowiednio wykwalifikowanych urzędników posiadających biegłość w prawie kanonicznym. Być może i biskupi polscy początkowo odnosili się do reformy nieufnie, dostrzegając w niej pewne niebezpieczeństwo dla własnego prestiżu. Zastanawia decyzja legata, aby oficjała ustanowić tylko na jeden rok, aby w ten sposób umożliwić swobodne obsadzanie tego stanowiska przez kompetentnych ludzi.¹⁴ W każdym razie trudności w przeprowadzaniu reformy sądownictwa kościelnego musiały być bardzo duże, skoro statut legata Jakuba pozostał jedynie na papierze.

¹⁰ R. Hube, *Antiquissimae constitutiones synodales provinciae gnesnensis*, Petropoli 1856, s. 27.

¹¹ S. Chodyński, dz. cyt., s. 5; Zob. J. Gręźlikowski, *Początki i rozwój kościelnego sądownictwa w Polsce...*, s. 165.

¹² S. Siczek, *Początki i rozwój kościelnego sądownictwa w Polsce na podstawie foralnego oficjalatu w Sandomierzu*, w: *Historia et Ius. Księga Pamiątkowa ku czci Księdza Profesora Henryka Karbownika* (red. A. Dębiński i G. Górski) Lublin 1998, s. 296; Zob. P. Hemperek, *Oficjaly...*, s. 52.

¹³ W. Abraham, *Privilegium fori duchowieństwa w ustawodawstwie Kościoła polskiego w XIII wieku*, *Collectanea Theologica* 17 (1936) s. 1 nn.

¹⁴ R. Hube, dz. cyt., s. 27.

W niespełna dwadzieścia lat później musiał wrócić do tej sprawy legat kardynał Gwido. Na synodzie wrocławskim w 1267 r. powtórzył on postanowienie poprzednika odnośnie do ustanowienia oficjała obstrzając je oznaczeniem terminu i sankcja karną.¹⁵ Znamienne jest, że tym razem legat papieski połączył w jednym statucie nakaz ustanowienia oficjała z rozporządzeniem dotyczącym praktycznego zachowywania *privilegium fori*. Wskazuje to na wzajemne powiązania i uzależnienia tych dwóch spraw. Jednocześnie zakazał wnoszenia do sądów świeckich skarg w sprawach duchownych. Tym razem polecenie legata papieskiego szybko wprowadzono w życie. Już bowiem w roku wydania statutów spotykamy wzmiankę o śmierci oficjała Goślawa. Zanotował ją Krakowski Rocznik Kapitulny.¹⁶ W ostatnich dziesiątkach XIII wieku pojawiają się także nazwiska oficjałów: wrocławskiego i gnieźnieńskiego,¹⁷ a także o funkcjonowaniu oficjalu pomorskiego i wrocławskiego.¹⁸ Ustawy synodu prowincjalnego arcybiskupa Mikołaja Trąby z 1420 r. ostatecznie poświadczają o w miarę dobrze działającym sądownictwie kościelnym i urzędzie oficjała w ścisłym kościelnym znaczeniu, dzielącego z biskupem pełność władzy sądowej.¹⁹

Można powiedzieć, że urząd oficjała powstał z inicjatywy biskupów dla zaradzenia konkretnym potrzebom w dziedzinie wymiaru sprawiedliwości. Chodziło przede wszystkim o zapewnienie sprawnego funkcjonowania sądownictwa kościelnego w diecezjach. Władza oficjała nie była określana przez prawo kanoniczne, ale przez wolę biskupa wyrażoną w dokumencie nominacyjnym. Oficjałowi mieli najczęściej rozległą władzę i zależeli tylko od biskupa, względnie administratora diecezji i wikariuszy kapitulnych. Byli oni najważniejszymi urzędnikami w diecezji, biskupi mogli dowolnie ich wyznaczać i odwoływać, a władza ich kończyła się automatycznie ze śmiercią biskupa nominującego. W praktyce urząd ten z reguły łączono z urzędem wikariusza generalnego do spraw duchownych. Oficjał zatem w zastęp-

---

¹⁵ Tamże, s. 66.

¹⁶ S. Siczek, art. cyt., s. 297; Zob. *Monumenta Poloniae Historica*. Wyd. A. Bielowski, Lwów 1672, t. II, s. 810.

¹⁷ S. Siczek, art. cyt., s. 297; Zob. J. Gręźlikowski, *Początki i rozwój kościelnego sądownictwa w Polsce...*, s. 166.

¹⁸ P. Hemperek, *Oficjaly...*, s. 53; Zob. J. Gręźlikowski, *Recepcja reformy trydenckiej...*, s. 113.

¹⁹ I. Subera, *Synody prowincjalne arcybiskupów gnieźnieńskich*, Warszawa 1981, s. 174, 175-176.

stwie biskupa sprawował władzę administracyjną i sądowniczą.²⁰ Ścisła zależność oficjała od biskupa, którą umacniał brak związania tego urzędu z jakimkolwiek beneficjum, zapobiegała ewentualnej rywalizacji czy konfliktom oraz zapewniała biskupowi kontrole nad działalnością oficjałów.

Z oficjałami łączył się urząd konsystorzy generalnych w miastach biskupich, a potem i foralnych w innych miastach diecezji.²¹ Termin „oficjalat” (*officialatus*) oznaczał urząd oficjała zarówno generalnego, jak i foralnego czyli okręgowego, a niekiedy także trybunał oficjała. W odniesieniu do oficjałów okręgowych termin ten był używany również na określenie okręgu podlegającego jurysdykcji oficjała. Słowo „konsystorz”, występujące często w aktach oficjałów, oznaczało siedzibę sądu oficjała, jak również trybunał i kancelarię.²²

Dalszym etapem reformy sądownictwa kościelnego w Polsce było tworzenie wspomnianych oficjalatów okręgowych, czyli foralnych. Utworzenie urzędu oficjała okręgowego nie nastąpiło w Polsce, podobnie zresztą jak i poza Polską, w oparciu o akta ustawodawcze.²³ Na wzór francuski ustanawiali biskupi polscy urzędników w poszczególnych punktach diecezji udzielając im określonych uprawnień na wyznaczonym terenie jurysdykcyjnym. Początki tej nowej instytucji w Kościele polskim kryją w sobie wiele tajemnic. Nie jesteśmy w stanie ich precyzyjnie wyjaśnić, gdyż nie posiadamy dokumentów, mocą których biskupi tworzyli oficjalaty okręgowe lub powoływali pierwszych oficjałów w swoich diecezjach ani nie zachowały się akta z początkowego okresu działalności tych oficjałów, nie jesteśmy też w stanie dokładnie ustalić, kiedy powstały poszczególne oficjalaty i jak przebiegał proces ich tworzenia. Przyjmujemy za A. Vetulanim²⁴, że pierwsze oficjalaty okręgowe powstały jeszcze przed XV wiekiem, a w niektórych diecezjach znacznie wcześniej, jednakże kościelne prawo partykularne zajęło się nimi dopiero w wieku XVI. Po raz pierwszy spotykamy wzmiankę o oficjalatach okręgowych w statutach synodu prowincjalnego odbytego w Piotrkowie w 1510 r. Powracały do tej materii dalsze synody

²⁰ Zob. P. Hemperek, *Oficjalat okręgowy w Lublinie XV-XVIII w. Studium z dziejów organizacji i kompetencji sądownictwa kościelnego*, Lublin 1974, s. 42-55.

²¹ S. Chodyński, dz. cyt., s. 7; P. Hemperek, *Oficjalaty...*, s. 51-52.

²² J. Gręźlikowski, *Recepcja reformy trydenckiej...*, s. 112.

²³ A. Vetulani, dz. cyt., s. 54.

²⁴ Tenże, *Prawne stanowisko oficjałów biskupich w Polsce w XV stuleciu*. W: *Studnia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, Kraków 1938, t. I, s. 473.

szesnastowieczne odbywane w Piotrkowie czy Łęczycy.²⁵ Wydaje się, że można przyjąć, iż oficjałaty okręgowe powstawały w Polsce jako organy powoływane do życia przez poszczególnych biskupów, wzorujących się na praktyce Kościoła na Zachodzie. Dopiero, gdy urząd ten został wypraktykowany i upowszechniony, stał się instytucją przyjętą przez prawo partykularne.²⁶

2. Organizacja pracy i kompetencje sądów kościelnych

Oficjał mianowany przez oficjała, czy to stołeczny (generalny) czy to dla określonej części diecezji (foralny, okręgowy) posiadał własny trybunał i kancelarię, jak wspomniano, zwany konsystorzem. W skład konsystorza wchodził oprócz oficjała: jego zastępca – sędzia surogat, pisarz – notariusz, oskarżyciel publiczny – instygator, obrońca wężła małżeńskiego (od połowy XVIII wieku) oraz woźny. Urzędnicy ci powoływani na stałe lub sporadycznie przez oficjała – w zależności od potrzeb – pomagali mu w pełnieniu funkcji sądowych i administracyjnych zleczanych przez biskupa.²⁷

Legaci: Jakub z Leodium i Gwidon, zobowiązując biskupów do wprowadzenia urzędu oficjała w stolicach diecezji, określili, że urząd ten należy powierzać osobom, które posiadają odpowiednią do zadań wiedzę i przymioty moralne.²⁸ Synody prowincjalne z XVI wieku domagały się, by również na oficjałów okręgowych powoływano osoby odznaczające się znajomością prawa i zasługujące na zaufanie.²⁹ Można powiedzieć, że kwalifikacje moralne i umysłowe były niezbędnym warunkiem należytego wykonywania jurysdykcji sądowej i dlatego zwracano na nie baczną uwagę przy powierzaniu urzędu oficjała. Oficjał ustanawiany był w zasadzie na stałe, a przynajmniej na czas nieokreślony. Rozpoczynał swoją działalność dopiero po formalnym objęciu urzędu. Akt ten, nazywany *fundatio iurisdictionis*, odbywał się w siedzibie sądu w obecności świadków, w ustalonym uprzednio i podanym do publicznej wiadomości terminie. Polskie prawo prowincjal-

---

²⁵ B. Ulanowski, *Materiały do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce w XVI wieku*, Archiwum Komisji Prawniczej Akademii Umiejętności w Krakowie 1 (1895) s. 348-499.

²⁶ A. Vetulani, *Prawne stanowisko...*, s. 473.

²⁷ P. Hemperek, *Oficjałat okręgowy...*, s. 107; S. Chodyński, dz. cyt., s. 13-16.

²⁸ R. Hube, dz. cyt., s. 3.

ne wymagało od oficjałów stałej rezydencji w miejscowości, w której znajdowała się siedziba tego trybunału.³⁰

Sąd oficjała był trybunałem działającym w zasadzie stałe. Oficjał natomiast z różnych powodów, głównie ze względu na obowiązki, nie zawsze mógł wykonywać funkcje sądowe osobiście. Sprawny wymiar sprawiedliwości wymagał przeto ustanawiania niekiedy zastępców oficjała do prowadzenia spraw sądowych. Zastępstwo takie mogło być powierzane na stałe lub czasowo i odnosić się do ogółu spraw prowadzonych w sądzie – ewentualnie z wyłączeniem niektórych ważniejszych – albo tylko do jednej lub kilku spraw ściśle określonych. W Polsce zastępcy oficjałów zarówno generalnych, jak i okręgowych występują z zasady pod nazwą surogata. Wyznaczał go oficjał jako swego zastępcę wtedy, gdy zachodziła tego potrzeba, która sprawiała, że nie mógł pełnić obowiązków sędziowskich osobiście. Zwyczajnie jednak obywał się bez niego, albowiem wyroki wydawał swoją, a nie zbiorowego sądu powagą. Kiedy spraw sądowych przybywało, surogatów wyznaczali także biskupi, często pozostawiając nominację samym oficjałom. Powierzenie urzędu surogata odbywało się albo za pomocą specjalnego dokumentu nominacyjnego, albo tylko ustnie. Zakres władzy jurysdykcyjnej surogatów zależał od woli powołującego ich oficjała, który mógł im przekazać całość lub tylko część uprawnień otrzymanych w nominacji. Biskupi pozostawiali oficjałom w tym względzie pełną swobodę decyzji.³¹ Na surogatów powoływani byli wyłącznie duchowni mający święcenia kapłańskie. Czynnikiem decydującym o powierzaniu określonej osobie zastępstwa oficjała były odpowiednie jej kwalifikacje, a więc odpowiednia wiedza, jak i przymioty moralne.³²

Głównym pomocnikiem oficjała i koniecznym urzędnikiem konsystorza był notariusz.³³ Była to osoba duchowna obeznana w prawie, powoływana na to stanowisko przez oficjała, uprzednio składająca

²⁹ P. Hemperek, *Oficjalat okręgowy...*, s. 109-110; Zob. J. Gręzlikowski, *Początki i rozwój kościelnego sądownictwa w Polsce...*, s. 166-167.

³⁰ Tamże, s. 111-113; S. Chodyński, dz. cyt., s. 8-13.

³¹ Tamże, s. 117-118.

³² S. Chodyński podaje listę spotkanych w aktach surogatów. W latach 1404-1815 wymienia 35 nazwisk tych urzędników sądowych. Zob. S. Chodyński, dz. cyt., s. 14-16; Por. P. Hemperek, *Oficjalat okręgowy...*, s. 115-120.

³³ Urząd notariusza do trybunałów kościelnych wprowadził papież Innocenty III, nakazując na Soborze Laterańskim IV, a by w każdym sądzie powołano do sporządzania akt sądowych osobę publiczną lub w wypadku jej braku dwóch innych odpowiednich mężczyzn. P. Hemperek, *Oficjalat okręgowy...*, s. 121.

przysięgę i egzamin, pilnująca spraw konsystorskich i odpowiedzialna za prowadzenie i przechowywanie akt spraw. Ze względu na znaczenie dokumentów notarialnych w sprawach sądowych i pozasądowych biskupi polscy czuwali, aby ich sporządzaniem zajmowały się tylko osoby uprawnione i posiadające potrzebne kwalifikacje. Oficjałowie zatem dobierali sobie i mianowali jednego lub więcej notariuszy, w zależności od potrzeb konsystorza. Notariusze przesłuchiwali świadków i spisywali ich zeznania. Czynili to sami lub wraz z oficjałem. Za pracę w konsystorzu notariusze nie otrzymywali stałego wynagrodzenia. Pobierali natomiast opłaty za sporządzanie wszelkich aktów od zainteresowanych stron. Jednolite taksy były ustalane w szczegółach za synodach prowincjalnych lub diecezjalnych. Mogli je również określać biskupi poza synodem. W poszczególnych przypadkach ustalał takse także sam oficjał.³⁴ W czasie zaboru pruskiego Kujaw i Prus zachodnich, w konsystorzach czasami pracowali notariusze świeccy, podyktowane to było potrzebą znajomości języka niemieckiego, w którym prowadzono korespondencję z rządem, którego nie znali wszyscy duchowni zatrudnieni jako notariusze.³⁵ Pod koniec wieku XVIII spotykamy do prowadzenia przesłuchań oddzielnego urzędnika zwanego protokolistą. W celu przeprowadzenia przesłuchań w tym czasie zaczęto używać także delegatów, zwanych komisarzami, którymi byli duchowni rezydujący w pobliżu miejsca zamieszkania świadków.³⁶

Obok surogata i notariusza, czy też protokolisty lub komisarza, konieczny do funkcjonowania sądów był instygator, który czuwał nad ścisłym przestrzeganiem procedury prawnej i był oskarżycielem publicznym. Urząd ten w polskich trybunałach kościelnych pojawił się w XV wieku i był ustanawiany w celu zapewnienia sędziemu pomocy w postępowaniu z urzędu przeciw osobom, które naruszyły kościelny porządek prawny. Wprowadzenie tego urzędu dokonało się dla zaradzenia konkretnym potrzebom praktyki sądowej, a nie w oparciu o normy prawne.³⁷ Pierwsze postanowienia zobowiązujące biskupów do ustanowienia instygatorów, którzy mieli starać się o odzyskanie dochodów zagrabionych ubogim plebanom, zawiera dopiero synod pro-

---

³⁴ Tamże, s. 131.

³⁵ S. Chodyński, dz. cyt., s. 16-21.

³⁶ Tamże, s. 24.

³⁷ P. Hemperek, *Oficjalat okręgowy...*, s. 133.

wincjalny piotrkowski z 1557 r.³⁸ Urząd instygatora powierzano zarówno osobom duchownym, jak i świeckim. Świeccy zostawali instygatorami przeważnie wtedy, gdy sprawowali inne funkcje w konsystorzu, np. pełnomocnika stron lub notariusza. Wyznaczano ich zwykle do poszczególnych tylko spraw. Najczęściej natomiast stanowisko instygatora otrzymywali duchowni. Niektórzy z nich posiadali jedynie święcenia niższe, w większości jednak powoływano duchownych, którzy mieli święcenia kapłańskie. Poszczególne sprawy zlecano niekiedy proboszczom lub wikariuszom parafii, w których przebywały osoby podejrzane o występki, zwłaszcza gdy chodziło o wniesienie oskarżenia przeciw osobom świeckim. Na czterdziestu instygatorów, z lat 1422-1815, których nazwiska podaje w swoim opracowaniu o konsystorzach diecezji kujawsko-pomorskiej Stanisław Chodyński, znajdujemy siedmiu, którzy nie byli osobami duchownymi.³⁹ Najczęściej powoływano w konsystorzach wielu instygatorów. Jednym z warunków dobrego wywiązywania się z zadań oskarżyciela była niewątpliwie znajomość prawa, a przynajmniej praktyki sądowej i zakresu obowiązków, a także odznaczanie się moralnością i dobrymi obyczajami. Instygatorów powoływał oficjał i mieli oni obowiązek czuwać nad obyczajami duchowieństwa i wiernych, donosząc z urzędu o uchybieniach i wnosząc pozwy. Można powiedzieć, że instygator był prawie tym, czym w sądach cywilnych był prokurator. Jego działalność obejmowała szeroki zakres zagadnień związanych z ochroną wiary, jurysdykcji kościelnej i porządku moralno-prawnego. Wkraczał on wtedy, gdy doszło do naruszenia obowiązującej w tych dziedzinach dyscypliny, żądając ukarania winnych i naprawienia wyrządzonych przez nich szkód.⁴⁰

³⁸ I. Subera, dz. cyt., s. 195.

³⁹ Tamże, s. 21-24.

⁴⁰ W trosce o czystość i poszanowanie wiary instygator ścigał posądzonych o takie przestępstwa jak: herezje, odstępstwa od wiary, bluźnierstwa, zniewaga Eucharystii, czary. W dziedzinie ochrony jurysdykcji kościelnej instygator czuwał nad zgodnym z prawem obejmowaniem parafii przez proboszczów, zwalczał wszelkie przejawy nieposuszeństwa i nieposzanowania prawa. Czuwał nad zachowaniem dyscypliny kościelnej. Instygator posiadał prawo wnoszenia aktu oskarżenia przeciw tym duchownym, którzy swoim postępowaniem naruszali dobre obyczaje i powodowali zgorszenie, albo nie wypełniali swoich obowiązków wynikających z zajmowanego urzędu. Instygator interweniował także w sprawy związane z wykonywaniem funkcji duszpasterskich, sprawowaniem sakramentów świętych i zarządzania beneficjum. Troska instygatora sięgała również poszanowania zasad prawa małżeńskiego. Ograniczała się nie tylko do ścigania wykroczeń popełnianych przez duchownych, ale wyrażała się również w żądaniu orzeczenia nieważności małżeństwa, jeżeli jej przyczyną była przeszkoda zrywająca lub niezachowanie formy prawnej przy jego zawarciu. W odniesieniu

Wśród personelu konsystorza od połowy XVIII wieku należy wymienić obrońcę wężła małżeńskiego. Urząd ten ustanowił papież Benedykt XIV konstytucją *Dei miseratione* z 1741 r. Zobowiązał on wszystkich ordynariuszy miejsca, aby wprowadzili ten urząd w swoich diecezjach, powołując na to stanowisko duchownych lub w razie konieczności świeckich, którzy posiadali odpowiednią wiedzę i odznaczyli się prawością charakteru. Do obowiązków obrońcy wężła małżeńskiego należało uczestnictwo – w charakterze strony działającej z urzędu – we wszystkich procesach o nieważność małżeństwa i obrona jego nierozzerwalności, a w wypadkach orzeczenia nieważności związku małżeńskiego przez sąd pierwszej instancji wnoszenie apelacji do sądu wyższej instancji.⁴¹

Do wykonywania postanowień, dekretów i wyroków sędziego powoływano w trybunałach kościelnych stałych pomocników, którzy w źródłach występowali pod różnymi nazwami, m.in.: *nuntii, pedelli, cursores, viatores, apparitores*. Chodzi tu o urzędników niższego rzędu jakim był woźny i kursor. Powoływał ich oficjał, a ich zadaniem było doręczanie pozwów i wykonywanie poleceń sędziego.⁴²

Nadto w niektórych sprawach do sądów wchodziły tak zwane osoby zewnętrzne – adwokaci, czyli obrońcy, którym strony procesowe zlecały obronę swoich spraw, jeżeli same do obrony nie czuły się zdolne oraz obrońcy wężła małżeńskiego w sprawach o nieważność małżeństwa. Można ich nazwać pełnomocnikami procesowymi reprezentującymi zawsze interes stron, które dochodziły lub broniły swych praw w sądzie. Osoby te występowały w trybunale w imieniu stron procesowych na mocy otrzymanego od nich upoważnienia. Nie byli więc urzędnikami konsystorza, a ich udział w procesie zależał od woli zainteresowanych stron, którym przysługiwało prawo wyboru pełnomocników według własnego uznania. Instytucja pełnomocników procesowych w Polsce znana była od początku XV wieku. Synod prowincjalny z 1551 r. postanawiał, że biskupi mają utrzymywać przy swoich kuriach *procuratores iuridicos*, którzy winni pomagać ubogim proboszczom

---

do małżeństw ważne zawartych instygator pełnił funkcje obrońcy. Do instygatora należało także kontrolowanie zachowywania przepisów dotyczących dni świątecznych oraz okresu Adwentu i Wielkiego Postu. Ostatnią dziedziną działalności tego urzędu była opieka nad rzeczami po duchownych zmarłych bez testamentu i nadzór nad wykonaniem ostatniej woli zmarłego. Zob. Z. Hemperek, *Oficjalat okręgowy...*, s. 138-141.

⁴¹ S. Biskupski, *Obrońca wężła w kanonicznym procesie małżeńskim*, Łódź 1937, s. 98-103.

⁴² P. Hemperek, *Oficjalat okręgowy...*, s. 143-144; S. Chodyński, dz. cyt., s. 27-29.

w odzyskaniu zagarniętych dochodów. Synod krakowski biskupa Gembickiego z 1643 r. określał, że do pełnienia funkcji pełnomocnika mogą być dopuszczeni tylko ci, którzy studiowali przez trzy lata prawo kanoniczne na uniwersytecie, posiadają znajomość postępowania procesowego i wykażą się nią na egzaminie.⁴³

Wymienionych urzędników konsystorskich opłacał biskup ze swoich dochodów, a w części także prowadzący sprawy, według taksy określonej przez biskupa lub ustalonej zwyczajem. Taksy sądowe – jak już zaznaczono – najczęściej ogłaszane były w uchwałach synodów prowincjalnych lub diecezjalnych, a także w oddzielnych rozporządzeniach biskupich. Zapobiegały one narzekaniu interesantów, jak też zapewniały pracownikom sądowym sprawiedliwą i odpowiednią za ich pracę zapłatę. Wszystkie taksy polecały uwzględniać ludzi niezamożnych.⁴⁴

Konsystorze od czasu zarządzenia legata papieskiego Jakuba z Leodium poczynionego na synodzie legackim w 1248 r. używały pieczęci biskupiej z herbem biskupim. Miejsce na konsystorz wyznaczał oficjał.⁴⁵

W pracy i działalności sądów pilnie przestrzegano właściwości sądu (*competentia fori*). Kościół posiadał szerokie uprawnienia jurysdykcyjne w stosunku do wszystkich ochrzczonych. W praktyce sądom kościelnym podlegały sprawy dotyczące wiary, sakramentów, ślubów, poszanowania miejsc świętych i świąt, sprawy o rzeczy kościelne, beneficja, patronat, dziesięciny, czynsze i ofiary na rzecz kościoła. Jurysdykcja kościelna rozciągała się również na tzw. sprawy mieszane (*causae mixtae*), których przedmiotem były rzeczy o charakterze świeckim, ale z pewnych względów interesowały również Kościół. Uważano, że mogą je rozpatrywać zarówno sądy świeckie, jak i kościelne. Do sądów kościelnych wnoszono np. sprawy o wypełnienie zobowiązań między świeckimi, potwierdzonych przysięgą, sprawy o testamenty zawierające legaty na rzecz instytucji kościelnych – na cele pobożne i charytatywne.⁴⁶

W związku z jurysdykcją Kościoła nad małżeństwem jako sakramentem sądy kościelne zajmowały się nie tylko sprawami o nieważność węzła małżeńskiego, lecz rozciągały swoją władzę także na spra-

⁴³ J. Gręźlikowski, *Początki i rozwój kościelnego sądownictwa w Polsce...*, s. 170-171; P. Hemperek, *Oficjałat okręgowy...*, s. 145.

⁴⁴ S. Chodyński, dz. cyt., s. 36-38.

⁴⁵ Tamże, s. 38.

⁴⁶ P. Hemperek, *Oficjałat okręgowy...*, s. 151-152.

wy o zaręczyny i odszkodowanie z tytułu ich zerwania, o ślubność potomstwa, alimenty i posag.⁴⁷

Sądy kościelne były również właściwe w odniesieniu do wielu spraw karnych. Ich jurysdykcji podlegały wykroczenia przeciw wierze, jak: herezja, bluźnierstwo, czary, symonia, sprawy o naruszenie praw i przywilejów kościelnych. Niektóre przewinienia jak: bluźnierstwo, świętokradztwo, lichwa, cudzołóstwo ścigała także władza świecka. Sędzia kościelny był ponadto upoważniony do wszczęcia postępowania przeciw każdemu publicznemu grzesznikowi, szczególnie przeciw tym, którzy dopuszczali się krzywoprzysięstwa lub naruszali pokój.⁴⁸

Sprawy czysto świeckie z zasady nie należały do jurysdykcji Kościoła. Dopuszczano jednak możliwość odstąpienia od tej zasady w wypadku, gdy pozwalał na to zwyczaj lub gdy sądy świeckie nie zapewniały wymiaru sprawiedliwości. Osoby świeckie miały prawo wyboru w sprawach spornych sądu kościelnego, jeżeli obie strony godziły się na taki wybór lub – co częściej miało miejsce przy różnego rodzaju umowach – zastrzeżały sobie dochodzenie roszczeń w sądzie kościelnym. Takiego wyboru nie miały jednak osoby duchowne, były one zobowiązane dochodzić sprawiedliwości w sądach kościelnych. Co więcej, począwszy od samego początku rozwoju sądownictwa kościelnego w Polsce, czyli od XIII wieku, duchowieństwo uzyskało przywilej sądowy, a biskupi w uchwałach synodalnych zabraniali duchownym pozywania osób swego stanu do sądu świeckiego pod groźbą ekskomuniki. Urzeczywistnianie przywileju sądowego w praktyce napotykało na poważne opory ze strony książąt, którzy niejednokrotnie pozywali duchownych przed sądy świeckie.⁴⁹

⁴⁷ Tamże, s. 152; Zob. J. Gręźlikowski, *Początki i rozwój kościelnego sądownictwa w Polsce...*, s. 173.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Starania o praktyczną realizację przywileju sądowego podejmowali biskupi polscy począwszy od XIII wieku, czy to na synodach, zjazdach, a później na sejmach. Właściwość rzeczowa sądów kościelnych nie była jednak dokładnie określona, co prowadziło do zatargów między władzą kościelną a świecką. Normy kanoniczne o właściwości sądów kościelnych zostały określone w kodyfikacji arcybiskupa Mikołaja Trąby w 1420 r. Znaczenie sądownictwa kościelnego odtąd, a szczególnie po przywilejach Władysława Jagiełły, który zapewnił pomoc starostom przy wykonywaniu wyroków sądów kościelnych. Urzędowy wykaz spraw należących do kompetencji sądów kościelnych sporządził synod prowincjalny piotrkowski z 1539 r., co potwierdził sejm w roku 1543. Kompetencje sądownictwa kościelnego tam ustalone były bardzo szerokie, co powodowało, że szlachta polska zaczęła się domagać ograniczenia zakresu kompetencji sądów kościelnych. Na skutek konfliktów o kompetencje sądów kościelnych, sądownictwo kościelne pozbawione pomocy świeckiej, poczynając od połowy XVI wieku utraciło dawne znaczenie. Zob. W. Abraham, *Privilegium fori duchowieństwa*

Przyjmowanie i rozstrzyganie przez sądy kościelne spraw czysto świeckich, a także związanych z duchownymi, wzbudzało często sprzeciw ze strony władzy świeckiej, który niejednokrotnie przeradzał się w otwarty konflikt między władzą świecką i duchowną.⁵⁰ Rozstrzygały go synody i sejmy, jednak do końca nie został uregulowany i w konsekwencji biskupi polscy stali na stanowisku, że ich sądy nadal posiadają jurysdykcję w granicach ustalonych przez synod z 1542 r. Według tych ustaleń, jurysdykcji Kościoła podlegały *causae mere spirituales* i *causae spiritualibus annexae* określone w Corpus Iuris Canonici. W sprawach zaś *mixti fori* strony mogły dobrowolnie wybierać sąd kościelny lub świecki. Do spraw czysto duchownych zaliczone zostały: sprawy dotyczące wiary katolickiej i przestępstw przeciw wierze, jak herezja, schizma, apostazja, bluźnierstwo, świętokradztwo, sprawy związane z sakramentami, sprawy beneficyjne, o symonię, lichwę, dziesięcinę i czynsze kościelne, o zabójstwo kapłana, sprawy o ustalenie ślubnego pochodzenia, o wykroczenia przeciw osobom i rzeczom kościelnym. Do tej samej kategorii zaliczono również sprawy osób, którym przysługiwało prawo azylu w zabudowaniach kościelnych oraz osób upośledzonych i opuszczonych, które nie mogły zapracować na swoje utrzymanie. Forum kościelne przysługiwało ponadto w sprawach o umowy i zobowiązania zapisane w księgach sądów kościelnych. Za sprawy związane z duchownymi uznał synod sprawy o patronat i o zwrot posagu po rozwiązaniu małżeństwa przez sąd kościelny. Do spraw zaś forum mieszanego zaliczono sprawy testamentowe, z wyjątkiem spraw o zapisy testamentowe na cele pobożne, które zostały uznane za czysto duchowe.⁵¹

Należy zaznaczyć, że szerszą jurysdykcję w prowadzeniu spraw sądowych posiadali oficjałowie generalni, a mniejszą oficjałowie okręgowi, zwani foralnymi. Oficjał główny albo generalny, zgodnie z praktyką i prawem powszechnym, posiadał jurysdykcję w całej diecezji i w odniesieniu do wszystkich spraw z wyjątkiem tych, które biskup wyraźnie sobie zastrzegł lub przyjął już do rozstrzygnięcia. Władzę jaką przysługiwała oficjałowi generalnemu uznawano jako jurysdykcję zwyczajną, gdyż stanowił on z biskupem *unum et idem consistorium sive auditorium* i w konsekwencji od jego wyroków nie można było apelować do

w *ustawodawstwie Kościoła polskiego w wieku XIII*, Collectanea Theologica 17 (1936) nr 1-2, s. 1-3; P. Hemperek, *Oficjałat okręgowy...*, s. 152-161.

⁵⁰ Tamże, s. 151-152.

⁵¹ Tamże, s. 158.

biskupa. Natomiast władza oficjałów okręgowych, foralnych, była ograniczona nie tylko pod względem terytorialnym do części diecezji, lecz w zasadzie także i pod względem rzeczowym do spraw o mniejszym znaczeniu. Nie posiadali oni przeważnie jurysdykcji w sprawach karnych i małżeńskich. Zakres tych oficjałów zależał od mandatu biskupiego.⁵²

Najczęściej biskupi, upoważniając oficjałów do prowadzenia i rozstrzygania spraw spornych podlegających kompetencji sądownictwa kościelnego ograniczali zakres ich jurysdykcji pod względem zarówno *ratio materiae*, jak i *ratio valoris*. Mniej ograniczeń w swych nominacjach posiadali oficjałowie generalni, więcej okręgowi. Zazwyczaj oficjałowie okręgowi nie mieli prawa sądzić spraw beneficjalnych. Sprawy te były zastrzeżone biskupowi lub oficjałowi generalnemu, lub też mogli sądzić w zakresie ograniczonym wartością przedmiotu sporu, a także rozstrzygali spory dotyczące beneficjów zwykłych, z którymi nie była związana jurysdykcja ani godność.⁵³ Inaczej było z oficjałem okręgowym pomorskim, który początkowo nie miał pełnej jurysdykcji, a dopiero od połowy wieku XV otrzymywał od biskupa pełną władzę sądowniczą. Wynikało, to z faktu posiadania przez oficjałów pomorskich tytułu oficjałów generalnych.⁵⁴

Cechą specyficzną diecezji włocławskiej, wtedy zwanej kujawsko-pomorską, był jej podział na dwa odrębne oficjalaty: generalny włocławski albo kujawski i okręgowy czyli foralny gdański, który stopniowo przekształcił się w generalny, co było spowodowane rozległością tej części diecezji i jej odległością od stolicy diecezji. Pierwszy obejmował część kujawską diecezji, a więc archidiaconaty włocławski i kruszwicki, drugi funkcjonował dla części pomorskiej diecezji, czyli dla archidiaconatu pomorskiego i przechodził różne koleje losu.⁵⁵ Po reorganizacji administracji kościelnej w 1818 r. diecezja włocławska otrzymała nowe terytorium. Utraciła Pomorze wraz z Gdańskiem, za co w zamian otrzymała ziemie na południe od Włocławka aż po Częstochowę. Na skutek tego odziedzyczyła po archidiecezji gnieźnieńskiej kilka ofi-

---

⁵² P. Hemperek, *Oficjalaty okręgowe...*, s. 67-68.

⁵³ J. Gręźlikowski, *Początki i rozwój kościelnego sądownictwa w Polsce...*, s. 172-173; P. Hemperek, *Oficjalat okręgowy...*, s. 161.

⁵⁴ S. Chodyński, dz. cyt., s. 73.

⁵⁵ S. Librowski, *Wizytacje diecezji włocławskiej*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne 8 (1964) cz. I, t. I, z. 1, s. 35.

oficjalatów, a mianowicie urzędy konsystorskie w Kaliszu, Uniejowie i Wieluniu. Biskup Andrzej Wołłowicz (1819-1822) 31 grudnia 1818 r. ustanowił dwa konsystorsze generalne: wrocławski i kaliski. Natomiast w roku 1823 biskup Józef Koźmin (1823-1831) ustanowił obok dwóch dotychczasowych oficjalatów generalnych okręgowy oficjalat w Piotrkowie Trybunalskim. Stan taki trwał do roku 1885, kiedy to biskup Aleksander Bereśniewicz (1883-1902) cofnął oficjałowi kaliskiemu uprawnienia oficjała generalnego. Po wejściu w życie promulgowanego w 1917 r. Kodeksu Prawa Kanonicznego 21 listopada 1918 r. biskup Stanisław Zdzitowiecki powołał Sąd Biskupi we Wrocławku, którym kierował oficjał ks. Stanisław Chodyński, a także powstały trybunały sądowe w Częstochowie i Kaliszu, którymi kierowali wiceoficjałowie.⁵⁶

3. Generalny oficjalat wrocławski

Badania nad genezą poszczególnych oficjalatów w Polsce napotyka ją nieprzezwyciężalne wprost trudności spowodowane brakiem wystarczających źródeł. Dochodzimy w tych badaniach do momentu, w którym w miejsce naukowo uzasadnionych twierdzeń możemy postawić jedynie mniej lub więcej prawdopodobne hipotezy. Z taką sytuacją spotykamy się zwłaszcza przy oficjalatach starszych, do których niewątpliwie należy oficjalat wrocławski.⁵⁷ Dlatego też szukając początków tego oficjalatu, należy uwzględnić szeroki wachlarz przyczyn i uwarunkowań, które zdecydowały o jego powstaniu.

Z powodu braku dokumentów i świadectw historycznych nie można obecnie ustalić czasu powstania oficjalatu generalnego wrocławskiego, najprawdopodobniej powstał on w wieku XIII. Istniejące na ten temat akta archiwalne zaczynają się dopiero od roku 1422, jednak konsystorz jest dawniejszy. Pierwsza wzmianka o oficjale wrocławskim pochodzi z 1389 r. Był nim Stefan biskup chełmski i sufragan wrocławski, dominikanin. Prawdopodobnie jednak tytuł ten nie oznaczał u niego urzędu oficjałskiego, bowiem spotykamy go i w innych diecezjach jako biskupa wędrownego, a oficjał powinien był rezydować

⁵⁶ W. Kujawski, art. cyt., s. 27-30.

⁵⁷ Bardzo wiele cennych informacji na temat powstania oficjalatów okręgowych podaje P. Hemperek w swoim artykule *Oficjalaty okręgowe...*, a także H. Wyczawski we *Wprowadzeniu do studiów w archiwach kościelnych*, Warszawa 1956.

przy katedrze. Najprawdopodobniej nie był on pierwszym oficjałem w diecezji kujawsko-pomorskiej, a poprzedzili go inni, których imiona są dotąd nieznanne. Ks. Stanisław Chodyński w swoim opracowaniu o konsystorzach w diecezji kujawsko-pomorskiej z roku 1914 wymienia 62 nazwiska oficjałów włocławskich, którzy piastowali ten urząd w latach 1401-1778.⁵⁸

Władza oficjała włocławskiego rozciągała się na kujawską część diecezji, czyli na archidiakonaty włocławski i kruszewicki. Urząd ten mieścił się w rezydencji biskupiej, rzadko przez ordynariuszy zamieszkiwanej, tzn. na zamku lub w jednej z kurii kanonickich, gdzie mieszkał oficjał. Oficjałów włocławskich wybierali biskupi najczęściej z grona prałatów i kanoników kapituły katedralnej.⁵⁹ Zakres władzy oficjała określał dokument nominacyjny wydawany przez biskupa zwany *authenticum officialatus Vladislaviensis in persona N.* i był on ściśle określony i uzależniony od biskupów. Do uprawnień i obowiązków oficjała należały: prowadzenie własnej kancelarii konsystorskiej, rezydencja, rządzenie i sądzenie w imieniu biskupa, troska o należyłą ilość i stan urzędników konsystorza, wreszcie przestrzeganie dni urzędowania oraz taksy za liczne prace i posługi. Kancelaria konsystorza włocławskiego była obok biskupiej drugą wyżej zorganizowaną na terenie diecezji. Załatwiała ona więcej spraw odnoszących się do administracji i sądownictwa, aniżeli sama kuria biskupa. Pochodziło to stąd, że konsystorze urzędowały w stałych miejscach, łatwiejszy był do nich dostęp i podlegały im sprawy drobniejsze, a tym samym liczniejsze.⁶⁰

Oficjałat ten funkcjonował cały czas dla części diecezji kujawskiej. W schematyzmie z 1825 r. znajdujemy informację, iż do włocławskiego oficjałatu generalnego należały dekanaty: brzeski, kowalski, nieśzawski i radziejowski. Później doszedł dekanat izbicki.⁶¹ Widać z powyższego zapisu, że zasięg tego oficjałatu ograniczał się do parafii kujawskich, które pozostały z dawnej diecezji. Taki stan rzeczy utrzymał się do roku 1867, gdzie w wyniku represji po powstaniu styczniowym doszło do reorganizacji sieci dekanalnej. Powstały wtedy duże deka-

---

⁵⁸ Tamże, s. 9-13.

⁵⁹ S. Librowski, dz. cyt., s. 67-69.

⁶⁰ Tamże, s. 69; Zob. J. Gręźlikowski, *Recepcja reformy trydenckiej...*, s. 114.

⁶¹ W tym czasie diecezja kujawsko-kaliska liczyła 24 dekanaty i stan ten utrzymał się do 1867 r. Por. W. Właźlak, *Konsystorze generalne w diecezji kujawsko-kaliskiej (1919-1918)*, Częstochowskie Studia Teologiczne 29 (2002), s. 243, 249.

naty pokrywające się z terytoriami powiatów. W skład oficjalu wrocławskiego wchodziły wtedy dwa dekanaty: nieszawski i wrocławski.⁶² Od 1 stycznia 1917 r. na skutek kolejnej reorganizacji dekanalnej, której dokonał biskup Stanisław Zdzitowiecki (1902-1927), w skład oficjalu wrocławskiego wchodziło sześć dekanatów, a w sumie diecezja liczyła 39 dekanatów.⁶³ Zasadnicze zmiany przyniósł rok 1918. Było to następstwem wprowadzenia w Kościele Kodeksu Prawa Kanonicznego, który promulgowany w 1917 r., wszedł w życie w dniu Zielonych Świąt 1918 r. Stosownie do przepisów nowego Kodeksu, 21 listopada 1918 r. biskup Stanisław Zdzitowiecki (1902-1927) powołał do istnienia Sąd Biskupi we Wrocławku, którego oficjałem został ks. Stanisław Chodyński. Powstały także pomocnicze trybunały sądowe w Częstochowie i Kaliszu, którymi kierowali wiceoficjałowie podlegli oficjałowi wrocławskiemu. Wiceoficjałem w Częstochowie był biskup Władysław Krynicki, a w Kaliszu ks. Jan Sobczyński, proboszcz parafii św. Mikołaja.⁶⁴ W takim też stanie diecezja doczekała się następnych zmian w 1925 r. W tym to roku, mocą wydanej przez papieża Piusa XI dnia 28 października bulli *Vixdum Poloniae unitas* wprowadzono nowy podział metropolii i diecezji polskich. Bulla określiła także nowe granice diecezji kujawsko-kaliskiej, przywracając jej nazwę „wrocławska”.

4. Oficjalat pomorski (gdański)

Wprowadzenie urzędu oficjalu generalnego w stolicy diecezji w warunkach polskich nie rozwiązywało sprawy kościelnego sądownictwa. Biskupstwa bowiem były rozległe, pod względem wielkości terytorium nie miały niemal równych sobie w Europie. Dotyczyło to także diecezji kujawsko-pomorskiej. Poza tym zwiększenie kompetencji sądów kościelnych i wzrost liczby wnoszonych spraw, powodowało, że koniecznością było tworzenie oficjalatów okręgowych, terenowych, aby w ten sposób zapewnić wszystkim pragnącym dochodzić swych praw w sądach kościelnych szybkiego i należytego wymiaru sprawiedliwości. Troška o utrzymanie dyscypliny kościelnej z jednej strony oraz o zapew-

⁶² Tamże, s. 250.

⁶³ *Nowy podział dekanatów*, Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej 11 (1917) s. 1-5.

⁶⁴ W. Kujawski, art. cyt., s. 30-31.

nienie możliwie łatwego dostępu do sądu bez narażenia się na niebezpieczeństwa, trudy i koszty uciążliwych podróży z drugiej stanowiła główny motyw skłaniający biskupów do powoływania oficjałów na terenie diecezji.⁶⁵

Przyglądając się diecezji kujawsko-pomorskiej, wydaje się, że rozległy archidiaconat pomorski, jakże różny pod wielu względami od części kujawskiej diecezji, wymagał utworzenia w pierwszej kolejności oficjalu okręgowego. Wielu historyków prawa polskiego przyjmuje, że oficjalat pomorski, nazywany także gdańskim i pomorskim, powstał w Polsce najwcześniej. Pierwsze bowiem wzmianki o oficjałach pomorskich pochodzą z lat 1289 i 1297. W roku 1289 występuje w źródłach oficjał gdański imieniem Piotr, przeor klasztoru benedyktynów w Świętym Wojciechu.⁶⁶ Ks. prof. Stanisław Librowski twierdzi, że powstanie okręgowego oficjalu pomorskiego miało miejsce w pierwszej połowie XIII wieku i było konsekwencją podziału diecezji wrocławskiej na dwie odrębne części: kujawską i pomorską. Do tak wczesnego stosunkowo ustanowienia stałego urzędu oficjalu pomorskiego przed 1289 r. przyczyniły się zapewne szczególne warunki polityczne i geograficzne w jakich znajdowała się pomorska część diecezji wrocławskiej.⁶⁷

Od połowy wieku XV okręgowy oficjalat pomorski przekształcił się w oficjalat generalny, oficjałowie bowiem pomorscy posiadali tytuł oficjałów generalnych, a niektórzy piastowali urząd wikariuszy biskupich. Wynikało to z faktu, że papież Marcin V mandatem wydanym na Soborze Bazylejskim w 1439 r. nakazał utworzyć biskupowi wrocławskiemu osobnego oficjalu generalnego dla Pomorza.⁶⁸ Przejściowo w latach 1526-1552 było dwóch oddzielnych oficjałów pomorskich: jeden dla Gdańska, drugi dla Pomorza.⁶⁹

Oficjalat pomorski nie miał stałej siedziby i urzędował w miejscu w którym zamieszkiwał oficjał, a więc biorąc chronologicznie, w klasztorze, a potem w parafii św. Wojciecha i na plebani św. Katarzyny

---

⁶⁵ S. Chodyński, dz. cyt., s. 109; Zob. P. Hemperek, *Oficjalaty okręgowe...*, s. 66.

⁶⁶ J. Fijałek, *O archidiaconach pomorskich i urzędnikach biskupich w archidiaconacie pomorskim diecezji wrocławskiej w XII-XV wieku*, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu 6 (1899) s. 154; S. Chodyński, dz. cyt., s. 87; A. Vetulani, *Prawne stanowisko...*, s. 472.

⁶⁷ Tamże, s. 472-473; S. Librowski, dz. cyt., s. 35.

⁶⁸ A. Vetulani, *Prawne stanowisko...*, s. 487; Zob. P. Hemperek, *Oficjalaty okręgowe...*, art. cyt., s. 53.

⁶⁹ S. Chodyński, dz. cyt., s. 89.

w Gdańsku (XVI wiek), w dworze biskupim w Subkowach, przy kaplicy królewskiej w Gdańsku, a potem w Starogardzie. Oficjałowie prowadzili własną kancelarię, w której załatwiali sprawy leżące w ich kompetencji. Była ona trzecią po biskupiej i konsystorza wrocławskiego, wyżej zorganizowaną kancelarią na terenie diecezji. Oficjałów pomorskich biskupi wybierali najczęściej spośród tamtejszych proboszczów (prepozytów), jednocześnie dziekanów wiejskich.⁷⁰ Spis oficjałów konsystorza pomorskiego i gdańskiego podaje w swoim opracowaniu ks. S. Chodyński.⁷¹

Po pierwszym rozbiórze Polski, w wyniku którego Pomorze z wyłączeniem Gdańska zajęły Prusy, utworzono osobny oficjałat generalny dla Pomorza w Tczewie. Władze zaborcze czyniły starania, aby utworzyć dla tych terenów wikariat apostolski, a nawet chciały wrócić do dawnej, jeszcze krzyżackiej koncepcji utworzenia tam osobnej diecezji. Ostatecznie, na żądanie tego państwa, dla terenów zabranych utworzono jedynie podległy biskupowi wrocławskiemu oficjałat generalny w Tczewie. Istniał on do zajęcia Gdańska przez Prusy w 1793 r. Wówczas przywrócono oficjałat generalny w Gdańsku dla całej pomorskiej części diecezji. Jednakże nad archidiaconatem kruszwickim, który po 1772 r. także znalazł się w Prusach, władzę sprawował cały czas oficjał wrocławski. Oficjałat w Gdańsku uległ likwidacji w 1818 roku.⁷²

Kiedy w następstwie Kongresu Wiedeńskiego ustalono ostatecznie granice diecezji, biskup wrocławski Franciszek Malczewski (1815-1818) wznowił oficjałat dla Gdańska i Pomorza i powierzył go ks. Stanisławowi Rosońkiewiczowi, kapelanowi kaplicy królewskiej w Gdańsku, który wkrótce został przez papieża Piusa V przemianowany na wikariat apostolski. Natomiast w odniesieniu do archidiaconatu kruszwickiego, na wyraźne żądanie króla pruskiego, tenże biskup dnia 18 lipca 1817 r. ustanowił administratorem i oficjałem generalnym delegowanym dla tej części diecezji biskupa poznańskiego Tymoteusza Górzeńskiego. Ostatecznie odłączenie tych archidiaconatów od diecezji wrocławskiej nastąpiło w 1821 r., gry regulowano stosunki kościelne w Prusach.⁷³

⁷⁰ Tamże, s. 67-68.

⁷¹ Zamieszcza wykaz 47 oficjałów z lat 1289 – 1738. Tamże, s. 87-91.

⁷² Tamże, s. 93-95; W. Kujawski, dz. cyt., s. 27-28.

⁷³ Tamże, s. 28.

5. Okręgowy oficjalat bydgoski

Między rokiem 1529 a 1548 utworzono w diecezji włocławskiej oficjalat okręgowy w Bydgoszczy, który obejmował swoją jurysdykcją północne Kujawy (dekanat bydgoski) i południowa część Pomorza (dekanat świecki).⁷⁴ Obszar tego oficjalu został powiększony w 1611 r. przez biskupa Wawrzyńca Gembickiego (1610-1616) o kilka parafii archidiakonatu kruszwickiego. Odtąd granice oficjalu nie pokrywały się z terenami archidiakonatów.⁷⁵ Ze względu na włączenie Bydgoszczy w 1764 r. do archidiecezji gnieźnieńskiej siedzibę oficjalu przeniesiono do Świecia. Oficjalat ten istniał jeszcze w początkach XIX wieku.⁷⁶ Oficjalami bywali tutaj zwykle miejscowi proboszczowie, a trybunałem apelacyjnym był trybunał włocławski.

Konsystorz bydgoski do 1764 r. miał swoją siedzibę w Bydgoszczy. Urzędowali w nim z reguły oficjał i notariusz, rzadziej zaś instygator i pisarz. Posiadał on własną kancelarię, które była jednak znacznie mniejsza od kancelarii konsystorzy generalnych.⁷⁷

6. Oficjalaty w okresie kujawsko-kaliskim diecezji (1819-1925)

Pewien etap w funkcjonowaniu konsystorzy wyznaczał upadek I Rzeczypospolitej. W kilka lat po utworzeniu Królestwa Polskiego doszło do reorganizacji administracji kościelnej na jego obszarze. Na mocy bulli *Ex imposita nobis* z 30 czerwca 1818 r. diecezja włocławska otrzymała nowe terytorium.⁷⁸ Utraciła ona Pomorze wraz z Gdańskiem, za co w zamian otrzymała ziemie na południe od Włocławka aż po Częstochowę. W tym czasie, także w ramach reorganizacji struktur administracyjno-terytorialnych Kościoła katolickiego w Polsce doszło do likwidacji archidiakonatów. Równocześnie zostały utworzone nowe okręgi oficjalskie. Do rzadkości należał fakt, iż na terytorium jednej diecezji były dwa konsystorze generalne. Stało się tak w przypadku

---

⁷⁴ S. Chodyński uważał, że oficjalat bydgoski utworzono około roku 1577. Zob. S. Chodyński, dz. cyt., s. 106-108.

⁷⁵ S. Librowski, dz. cyt., s. 67-69.

⁷⁶ P. Hemperek, *Oficjalaty okręgowe...*, s. 53.

⁷⁷ S. Librowski, dz. cyt., s. 69.

⁷⁸ *Papięstwo wobec sprawy polskiej w latach 1772-1864*, wybór źródeł, opr. O. Beiersdorf, Wrocław 1960, s. 271-283.

diecezji wrocławskiej w okresie 1819-1918. Z dawnego bowiem obszaru diecezji wrocławskiej pozostało niewielkie terytorium, gdzie działał konsystorz generalny kujawski, natomiast na przyłączonych obszarach z byłej archidiecezji gnieźnieńskiej rozpoczął działalność konsystorz kaliski.⁷⁹

Władza konsystorza kaliskiego rozciągała się nie tylko na sąsiednie dekanaty w ramach oficjalu o tej samej nazwie, ale także na dwa oficjaly okręgowe: w Piotrkowie i Wieluniu. Ten ostatni istniał już w 1440 r. i należał do najstarszych w archidiecezji gnieźnieńskiej.⁸⁰ Oficjalat piotrkowski pochodził dopiero z drugiej połowy XVIII wieku. Wcześniej na tym obszarze funkcjonował oficjalat wólborski, który istniał zapewne już w połowie XV stulecia. Po przyłączeniu Wólborza wraz z okolicami do diecezji wrocławskiej w 1764 r., konsystorz został przeniesiony do Piotrkowa Trybunalskiego. Niestety zaprzestał on swojej działalności po upadku Rzeczypospolitej. W tym samym czasie został zlikwidowany konsystorz radomszczański. Jego działalność rozpoczęła się przed 1630 r. Obejmował on swoim zasięgiem dekanat brzeski i radomszczański. Te dwa dekanaty leżały w południowej części archidiakonatu uniejowskiego.⁸¹ W północnej części tegoż archidiakonatu władzę sądowniczą sprawował oficjal, który rezydował w Uniejowie. Konsystorz ten został rozwiązany w 1815 r. po utworzeniu administracji generalnej części archidiecezji gnieźnieńskiej objętej granicami Królestwa Polskiego. W dniu 6 grudnia tegoż roku arcybiskup gnieźnieński Ignacy Raczyński zniósł również oficjalat generalny łowicki oraz oficjaly okręgowe w Kaliszu, Łęczycy i Wieluniu.⁸²

W tym samym czasie i w podobnych okolicznościach doszło do zmiany władzy sądowniczej nad niewielkim obszarem, który później w ramach oficjalu formalnego piotrkowskiego podlegał władzy konsystorza generalnego kaliskiego. Chodziło o terytorium zlokalizowane w okolicach Częstochowy, które od najdawniejszych czasów wchodziło w skład dekanatu lelowskiego. Ze wspomnianym dekanatem związane

⁷⁹ W. Właźlak, art. cyt., s. 243.

⁸⁰ W. Patykiewicz, *Archidiakoniat wieluński*, Częstochowskie Wiadomości Diecezjalne 32 (1958) s. 119-120 i 156-157.

⁸¹ Tenże, *Późniejsze oficjaly gnieźnieńskie*, Roczniki Teologiczno-Kanoniczne 5 (1958) z. 4, s. 117-121; Por. P. Hemperek, *Oficjalat okręgowy...*, s. 210

⁸² B. Kumor, *Granice metropolii i diecezji polskich*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne 20 (1970) s. 354-355.

było prawdopodobnie istnienie oficjalatu o tej samej nazwie.⁸³ Z czasem jednak ośrodek sądowniczy zlokalizowany został w sąsiedniej Piliicy, gdzie w 1611 r. została utworzona prepozytura. Działalność konsystorza pilickiego została potwierdzona na synodzie w 1621 r. zwołanym przez biskupa krakowskiego Marcina Szyszkowskiego i trwała do upadku Rzeczypospolitej.⁸⁴

Wykonawcą bulli papieskiej reorganizującej administrację kościelną w Królestwie Polskim w 1818 r., która znosiła diecezję kujawsko-pomorską, a tworzyła diecezję kujawsko-kaliską, był biskup Franciszek Skarbek Malczewski (1815-1818). Został on mianowany pierwszym arcybiskupem metropolita warszawskim⁸⁵, a jego następcą w diecezji włocławskiej czyli kujawsko-kaliskiej został ks. Andrzej Wołłowicz.⁸⁶ Po objęciu diecezji od razu ustanowił w diecezji dwa konsystorzce generalne: włocławski i kaliski.⁸⁷ O rozlokowaniu konsystorzcy na terenie diecezji powiadomił duchowieństwo i wiernych w liście pasterskim z dnia 1 stycznia 1819 r. Na jego podstawie można ustalić jednoznacznie, iż oficjالاتowi włocławskiemu podlegały parafie obwodu kujawskiego oraz czasowo (za zezwoleniem arcybiskupa warszawskiego) konsystorz generalny łowicki, dla parafii województwa kaliskiego „dopóki do miasta Kalisza jako stołecznego województwa kaliskiego przeniesiony nie zostanie”⁸⁸.

Z funkcjonowaniem konsystorza kaliskiego pojawiły się na początku pewne problemy organizacyjne i personalne, wynikające z faktu braku odpowiednio przygotowanych ludzi, jak i potrzebą przeniesienia odpowiednich zasobów aktowych z konsystorza generalnego w Łowiczu, któremu dotychczas podlegały jednostki duszpasterskie w ramach wspomnianego oficjالاتu. Stąd w kwietniu 1819 r. władzą zwierzchnią dla konsystorza kaliskiego był nadal konsystorz generalny łowicki, co

---

⁸³ W. Właźlak, art. cyt., s. 244.

⁸⁴ W. Müller, *Diecezja krakowska w relacjach biskupów z XVII i XVIII wieku*, Roczniki Humanistyczne 13 (1965) z. 2, s. 82.

⁸⁵ Z. Skiełczyński, *Archidiecezja warszawska w latach 1818-1830*, w: *Studia z historii Kościoła w Polsce*, red. E. H. Wyczawski, t. IV, Warszawa 1978, s. 49-52.

⁸⁶ Po swej konsekracji zamieszkał w Kaliszu. Władze carskie już 11 sierpnia 1818 r. mianowały ks. Wołłowicza biskupem diecezji kujawsko-kaliskiej, natomiast prowizję papieską otrzymał 29 marca 1819 r. Działalność swą w diecezji rozpoczął wcześniej, gdyż 26 grudnia 1818 r. został wybrany przez włocławską kapitułę katedralną administratorem diecezji kujawsko-kaliskiej. Zob. W. Właźlak, art. cyt., s. 246.

⁸⁷ S. Chodyński, dz. cyt., s. 34.

⁸⁸ W. Właźlak, art. cyt., s. 246.

było sytuacją wyjątkową. Pierwsze zarządzenia z konsystorza kaliskiego zostały wysłane na początku maja tegoż roku. Podpisane one były przez oficjała ks. Gabriela Cedrowicza.⁸⁹ W latach następnych konsystorzem kaliskim kierował ks. Łukasz Traffarski, który dopiero za rządów biskupa Józefa Szczepana Koźmiana (1823-1831) otrzymał nominację na oficjała.⁹⁰

Podczas działalności biskupa Koźmiana (1823-1831) zostało utworzone w konsystorzu kaliskim nowe stanowisko *regens Cancel [ariae] Post-Curialis Eppalis*, w czym należy dopatrywać się kancelarii zadwornej biskupa zajmującej się sprawami duszpasterskimi. W takiej postaci oficjał kaliski działał do czasów biskupa Michała Jana Marszewskiego (1856-1867), który przywrócił stolicę diecezji we Wrocławku, zmniejszając skład kancelarii zadwornej w Kaliszu. W następnych latach biskupi zarządzali diecezją za pomocą konsystorza wrocławskiego.⁹¹

Nim jednak doszło do ustabilizowania władzy diecezjalnej we Wrocławku, pierwszym konsystorzem w diecezji kujawsko-kaliskiej był konsystorz generalny kaliski. Od samego początku podlegały mu dekanaty: kaliski, kolski, koniński, lutomirski, warcki i sieradzki, sompoliński, stawiszynski, stawski, słupecki, szadkowski i uniejowski. Do 1823 r. konsystorzowi w Kaliszu podlegał oficjałat okręgowy w Wieluniu, a po jego likwidacji dołączono do terytorium oficjałatu kaliskiego dekanat wieruszowski. W tym czasie konsystorzowi kaliskiemu podlegał drugi oficjałat okręgowy w Piotrkowie Trybunalskim.⁹²

W wyniku represji po powstaniu styczniowym – jak już wspomniano – doszło do reorganizacji sieci dekanalnej. Diecezję podzielono wtedy na trzynaście dekanatów. Były to duże terytoria pokrywające się z terytoriami powiatów. Wtedy to do oficjałatu kaliskiego należało siedem dekanatów: kaliski, kolski, koniński, sieradzki, słupecki, turecki i wieluniński. Natomiast do oficjałatu piotrkowskiego należały cztery dekanaty: częstochowski, łaski, noworadomski i piotrkowski.⁹³

⁸⁹ W tym czasie w konsystorzu funkcjonowało dwóch surogatów: ks. Łukasz Traffarski, kustosz kolegiaty kaliskiej i ks. Bartłomiej Trzęsawski – kanonik honorowy kaliski, skarbnik, sekretarz, obrońca węzła małżeńskiego oraz notariusz, jedyny świecki pracownik. S. Chodyński, dz. cyt., s. 34; Zob. W. Właźlak, art. cyt., s. 247.

⁹⁰ Tamże, s. 247-248.

⁹¹ Zob. Tamże, s. 249; B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918*, Kraków 1980, s. 560-563;

⁹² W. Właźlak, art. cyt., s. 248-249.

⁹³ Tamże, s. 250.

W drugiej połowie XIX stulecia i na początku XX wieku, mimo iż w diecezji nie doszło do zmian terytorialnych oficjalatów, to w tym czasie nastąpiła istotna zmiana w funkcjonowaniu konsystorza. Otóż podczas działalności biskupa Aleksandra Kazimierza Bereśniewicza doszło do degradacji generalnego konsystorza kaliskiego, który od 1885 r. posiadał tylko uprawnienia konsystorza foralnego. Od tego momentu, aż do 1925 r. jedynym konsystorzem generalnym na terenie diecezji kujawsko-kaliskiej, był oficjalat włocławski, któremu podlegały dwa konsystorze okręgowe: kaliski i piotrkowski.⁹⁴

Należy także dodać, o czym już wspomniano, że stosownie do przepisów Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r., w diecezji kujawsko-kaliskiej w dniach 20 i 21 listopada 1918 r. biskup Stanisław Zdzitowiecki dokonał nowego podziału diecezji na okręgi, które nazwane zostały wikariatami generalnymi. I tak biskup pomocniczy włocławski Wojciech Owczarek został wikariuszem generalnym na całą diecezję włocławską, drugi zaś z biskupów pomocniczych, Władysław Krynicki, został wikariuszem generalnym dla części południowej diecezji (wikariat w Częstochowie), obejmującej powiaty piotrkowski, częstochowski, łaski, radomszczański oraz wieluński. Oprócz uprawnień administracyjnych wikariusze ci otrzymali także nominacje na wiceoficjałów. Sądem Biskupim we Włocławku kierował oficjał ks. Stanisław Chodyński. Jednakże trybunały sądowe powstały także w Częstochowie, gdzie wiceoficjałem został biskup Władysław Krynicki oraz w Kaliszu, gdzie utworzono trybunał pomocniczy, z ks. Janem Sobczyńskim, proboszczem parafii św. Mikołaja w Kaliszu. Zatem po wprowadzeniu Kodeksu z 1917 r. diecezja włocławska dzieliła się na trzy wikariaty: włocławski, częstochowski i kaliski. W takim też stanie doczekała się następnych zmian w 1925 r. Jedynie w początkach tej fazy diecezji można mówić o większym okręgu, a mianowicie podległym sądowi pomocniczemu w Kaliszu. Ze zmianą bowiem granic diecezji i odpadnięciem okręgu częstochowsko-piotrkowskiego do nowych diecezji, tamtejszy wikariat umarł śmiercią naturalną. Jednakże i czas istnienia pomocniczego wikariatu i okręgu sądowego w Kaliszu był policzony, ponieważ zniósł go biskup Karol Radoński (1929-1951)⁹⁵.

---

⁹⁴ B. Kumor, *Ustrój i organizacja Kościoła polskiego...*, s. 518-519.

⁹⁵ W. Kujawski, art. cyt., s. 30-31.

7. Sąd Biskupi we Wrocławku

Sąd Biskupi we Wrocławku – jak wspomniano – powołał, zgodnie z przepisami Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r., do istnienia dnia 21 listopada 1918 r. biskup Stanisław Zdzitowiecki. Wraz ze zmianą granic diecezji i odejściu okręgu częstochowsko-piotrkowskiego do nowych diecezji, okręgowy konsystorz piotrkowski przestał istnieć. Konsystorz okręgowy kaliski zniósł w latach trzydziestych XX wieku biskup Karol Radoński.⁹⁶ Tak więc poczynając od okresu diecezji wrocławskiej (od 1925 r.) możemy powiedzieć, że w diecezji istniał i działał tylko trybunał diecezjalny generalny we Wrocławku, nazywany Biskupim Sądem Duchownym, później noszący nazwę Biskupiego Sądu Kościelnego Diecezji Wrocławskiej czy wreszcie Sądem Kościelnym Diecezji Wrocławskiej. Ta ostatnia nazwa zaczęła funkcjonować głównie po II wojnie światowej.

Poczynając od roku 1945, siedzibą Sądu Kościelnego we Wrocławku była Kuria Diecezjalna, mieszcząca się przy ul. Gdańskiej 2/4. Tak było do roku 1994. W roku 1994 siedziba trybunału została przeniesiona przez biskupa Bronisława Dembowskiego (1992-2003) do odzyskanego po milicji gmachu przy Placu Kopernika 3. Akta trybunału, na które składają się protokoły, wyroki, akta spraw oraz sprawozdania z pracy sądu, z lat 1945-1992 przechowywane są w Archiwum Diecezjalnym, zaś z lat 1992-2002 znajdują się w siedzibie trybunału⁹⁷.

W skład Sądu Kościelnego we Wrocławku wchodził: oficjał, niekiedy wiceoficjał, sędziowie, notariusze, promotor sprawiedliwości i jeden lub dwóch obrońców węzła małżeńskiego. Od samego początku, aż po dzień dzisiejszy, trybunał wrocławski był sądem pierwszej instancji dla diecezji wrocławskiej. Przez wiele lat po zakończeniu II wojny światowej pełnił również funkcję trybunału drugiej instancji, a nawet przez pewien czas, na podstawie delegacji Prymasa kardynała Stefana Wyszyńskiego, rozstrzygał sprawy małżeńskie jako trybunał trzeciej instancji. W latach 1945-1962 Trybunał Wrocławski pełnił rolę sądu drugiej instancji dla Sądu Kościelnego Archidiecezji Poznańskiej. W tym czasie przyjęto do przewodu 385 spraw, wydano 125 wyroków stwier-

---

⁹⁶ Zob. tamże, s. 28-31.

⁹⁷ J. Borucki, *Działalność Sądu Kościelnego we Wrocławku w okresie powojennym (1945-2000)*, w: *Prawda i miłość. Księga pamiątkowa ku czci Biskupa Bronisława Dembowskiego na złoty jubileusz kapłaństwa*, Wrocław 2003, s. 370.

dających nieważność zaskarżonego małżeństwa oraz 188 wyroków orzekających ważność małżeństwa, w pozostałych sprawach zaniechano postępowania procesowego.⁹⁸ Od roku 1955 do 1968 Sąd Kościelny Diecezji Włocławskiej pełnił funkcję trybunału trzeciej instancji, jako sąd upoważniony przez prymasa Stefana Wyszyńskiego do spraw w charakterze Apostolskiego Trybunału Apostolskiego trzeciej instancji w pierwszym lub drugim turnusie.⁹⁹

W okresie od roku 1945 oficjalami Sądu Kościelnego we Włocławku byli: ks. Józef Kruszyński (1945-1948), ks. Władysław Szafranski (1948-1988 i 1991-1992 – kiedy to po śmierci oficjała ks. Alfonsa Przybyły sprawował ten urząd przez jeden rok), ks. Alfons Przybyła (1988-1991) i ks. Janusz Gręźlikowski – obecny wikariusz sądowy (od roku 1992).¹⁰⁰

Okres powojenny, czyli omawianych 57 lat, to trudna i odpowiedzialna praca wielu sędziów, którzy na czele z oficjałem rozstrzygali głównie sprawy małżeńskie. Wielu kapłanów diecezji włocławskiej pełniło ten odpowiedzialny urząd w poszczególnych latach: ks. Piotr Zwierz (1945-1948), ks. Stanisław Kuźmiński (1945-1951), ks. Józef Leśnik (1947-1956), ks. Stanisław Anzorge (1948-1952), ks. Henryk Suliński (1948-1950), który w latach 1950-1951 pełnił urząd wiceoficjała, ks. Stanisław Gemel (1948-1955), ks. Marcin Bruzda (1950-1955), ks. Wincenty Dudek (1952-1955), ks. Kazimierz Małeck (1954-1964), ks. Stanisław Olejnik (1956-1957), ks. Antoni Gościmski (1957-1959), ks. Bolesław Perzyna (1957-1983), ks. Władysław Pogorzała (1958-1983), ks. Tadeusz Gutowski (1962-1968), ks. Ryszard Janecki (1965-1967), ks. Władysław Stachura (1970-1988), ks. Alfons Przybyła (1972-1988), ks. Miłosław Paprzycki (1978-1985), ks. Marian Gołębiowski –

⁹⁸ Zob. Archiwum Sądu Kościelnego we Włocławku, Akta,teczka *Sprawozdania do Sygnatury Apostolskiej 1992-2002*.

⁹⁹ W poszczególnych latach ilość rozpatrywanych spraw przez Sąd Włocławski jako trybunał trzeciej instancji wyglądała następująco: 1955 – wpłynęło 6 spraw, w 1 wyroku nie stwierdzono nieważności małżeństwa; 1956 – wpłynęła tylko jedna sprawa, w 5 wydanych wyrokach nie stwierdzono nieważności małżeństwa; 1957 – wpłynęły 4 sprawy, w 1 wydanym wyroku nie stwierdzono nieważności małżeństwa; 1958 – wpłynęła 1 sprawa, w 3 wydanych wyrokach nie stwierdzono nieważności małżeństwa; 1959 – w 1 wydanym wyroku orzeczono nieważność małżeństwa; 1960 – w 1 wydanym wyroku orzeczono nieważność małżeństwa; 1967 – w 2 wydanych wyrokach nie stwierdzono nieważności małżeństwa; 1968 – rozpatrywano 4 sprawy bez wydania wyroku, z tego z następnym roku w 2 przypadkach orzeczono nieważność małżeństwa. Zob. Archiwum Diecezjalne, *Akta Sądu Kościelnego z lat 1945-1976*.

¹⁰⁰ Tamże,teczka *Oficjale Sąd Kościelnego*; Zob. J. Borucki, art. cyt., s. 371.

obecny biskup koszalińsko-kołobrzeski (1978-1989), ks. Michał Pietrzak (od 1985), ks. Ryszard Kolibski (1988-1993), ks. Janusz Ogrodowczyk (1989-1994), ks. Leszek Tokarski (1989-1998), ks. Janusz Gręźlikowski (1989-1991), który pełnił w latach 1991-1992 urząd wiceoficjała, ks. Eugeniusz Stachura (1992-2000), ks. Janusz Borucki (od 1998), obecny wiceoficjał.¹⁰¹

Stosownie do przepisów prawa kanonicznego, w Sądzie Kościelnym ustanawiani byli przez biskupów wrocławskich i uczestniczyli w postępowaniu procesowym promotorzy sprawiedliwości,¹⁰² którzy brali udział w nielicznych sprawach spornych, kiedy było zagrożone dobro publiczne oraz w sprawach karnych, gdzie zabezpieczali dobro publiczne i obrońcy węzła małżeńskiego.¹⁰³ Ci ostatni – zgodnie z przepisami prawa – uczestniczyli w sprawach o stwierdzenie nieważności małżeństwa. W każdym procesie brali również udział, powoływani przez biskupów wrocławskich, notariusze.¹⁰⁴

¹⁰¹ Archiwum Diecezjalne, *Acta Sądu Kościelnego z lat 1945-1976*; Archiwum Kurii Diecezjalnej, *teczka Sąd Kościelny 1977-1992*; Archiwum Sądu Kościelnego we Wrocławku, *teczka Sprawozdania do Sygnatury Apostolskiej 1992-2002*; Zob. J. Borucki, art. cyt., s. 371-372.

¹⁰² Po roku 1945 byli nimi: ks. Bolesław Perzyna (1948-1949), ks. Stanisław Piotrowski (1949-1950 i 1957-1959), ks. Jan Paweł Grajner (1950-1956), ks. Piotr Tomaszewski (1952-1955), ks. Bogdan Czipicki (1959-1973), ks. Mirosław Paprzycki (1973-1978) i ks. Witold Bura (od 1978). Zob. Archiwum Diecezjalne, *Acta Sądu Kościelnego z lat 1945-1976*; Archiwum Kurii Diecezjalnej, *teczka Sąd Kościelny 1977-1992*; Archiwum Sądu Kościelnego we Wrocławku, *teczka Sprawozdania do Sygnatury Apostolskiej 1992-2002*; Zob. J. Borucki, art. cyt., s. 372.

¹⁰³ Poczynając od roku 1945 urząd ten pełnili: Ks. Władysław Szafranski (1945-1948), ks. Henryk Suliński (1946-1948), ks. Stanisław Piotrowski (1948-1952), ks. Bolesław Perzyna (1948-1949 i 1962-1963), ks. Stanisław Olejnik (1949-1950), ks. Stanisław Anzorge (1952-1957), ks. Ryszard Janecki (1957-1965), ks. Bolesław Cieślak (1965-1967), ks. Mirosław Paprzycki (1965-1973), ks. Michał Pietrzak (1967-1985), ks. Władysław Stachura (1967-1970), ks. Ryszard Kolibski (1978-1988), ks. Janusz Gręźlikowski (1988-1989), ks. Bolesław Kawczyński (1989-1992), ks. Eugeniusz Stachura (1990-1992), ks. Grzegorz Wawrzyński (1992-1997), ks. Stanisław Wenderlich (od 1992), ks. Krzysztof Graczyk (1998-2000). Zob. Archiwum Diecezjalne, *Acta Sądu Kościelnego z lat 1945-1976*; Archiwum Kurii Diecezjalnej, *teczka Sąd Kościelny 1977-1992*; Archiwum Sądu Kościelnego we Wrocławku, *teczka Sprawozdania do Sygnatury Apostolskiej 1992-2002*; Zob. J. Borucki, art. cyt., s. 371-372.

¹⁰⁴ Byli nimi od roku 1945: ks. Józef Leśnik (1945-1947), ks. Józef Zarembki (1947-1948), ks. Stanisław Olejnik (1948-1949), ks. Sylwester Janiak (1949-1950), ks. Władysław Pogorzała (1950-1952), ks. Kazimierz Małecki (1952-1954), ks. Stefan Wilamowski (1954-1955), ks. Tadeusz Gutowski (1955-1957), ks. Aleksander Winiarski (1957-1959), ks. Leonard Kryściak (1959-1972), ks. Ryszard Kolibski (1972-1974), ks. Leszek Tokarski (1974-1988), ks. Henryk Chabasiński (1989-1991), s. Genowefa Łączak (1988-2003), s. Aniela Czapczyk (od sierpnia 2003 r.). Zob. Archiwum Diecezjalne, *Acta Sądu Kościelnego z lat 1945-1976*; Archiwum Kurii Diecezjalnej, *teczka Sąd Kościelny 1977-1992*; Archiwum Sądu Kościelnego we Wrocławku, *teczka Sprawozdania do Sygnatury Apostolskiej 1992-2002*; Zob. J. Borucki, art. cyt., s. 373-374.

Jeżeli chodzi o rodzaj rozpatrywanych spraw, to w okresie po 1945 r., Sąd Biskupi we Włocławku głównie rozpatrywał sprawy o stwierdzenie nieważności małżeństwa, jak też prowadził procesy o domniemaną śmierć współmałżonka, czy też nieliczne sprawy sporne lub karne. W latach 1945- 2002 zakończono wyrokami (pozytywnymi lub negatywnymi) około 1300 spraw dotyczących orzeczenia ważności lub nieważności małżeństwa.¹⁰⁵ Rozpatrywano sprawy małżeńskie z różnych tytułów, mając na uwadze przepisy Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r., a od roku 1983 aktualne przepisy kodeksowe. W pierwszych latach po II wojnie światowej, aż do początku lat osiemdziesiątych XX wieku, prowadzono sprawy o nieważność małżeństwa głównie z zakresu przeszkód zrywających (bigamii, niemocy płciowej, pokrewieństwa, powinowactwa), przymusu i bojaźni czy symulacji konsensu małżeńskiego oraz braku formy kanonicznej. Procesy te były prowadzone jakby dwuetapowo, najpierw przeprowadzano proces informacyjny, na który składało się przesłuchanie stron i niektórych świadków i dopiero po jego zakończeniu decydowano o dalszym prowadzeniu procesu lub też dekretem oddalano skargę powodową. Bardzo wiele spraw prowadzono o domniemaną śmierć współmałżonka. W tym okresie około 65 % prowadzonych spraw o nieważność małżeństwa kończyło się wyrokiem negatywnym, czyli stwierdzającym ważność małżeństwa.¹⁰⁶

Od wejścia w życie nowego Kodeksu, który wprowadzał nowe tytuły nieważności małżeństwa wachlarz spraw poszerzył się, głównie o sprawy z kan. 1095, a więc niezdolności do zawarcia małżeństwa z tytułu pozbawienia wystarczającego używania rozumu, braku rozeznania oceniającego co do istotnych praw i obowiązków małżeńskich wzajemnie przekazywanych i przyjmowanych oraz z przyczyn niezdolności natury psychicznej do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich, a także z tytułu podstępnego działania (kan. 1098). Zmienił się także sposób prowadzenia samego procesu o stwierdzenie nieważności małżeństwa, w którym nie ma procesu informacyjnego i dublowania niektórych etapów postępowania procesowego. W tym okresie wzrosła też liczba wyroków orzekających nieważność zaskarżonego małżeństwa,

---

¹⁰⁵ Archiwum Sądu Kościelnego we Włocławku, *Wykaz prowadzonych spraw o nieważność małżeństwa*; Zob. J. Borucki, art. cyt., s. 374-377.

¹⁰⁶ W latach 1945-1955 przeprowadzono ponad 200 takich procesów. Zob. Archiwum Diecezjalne, *Akta Sądu Kościelnego z lat 1945-1976*; Zob. J. Borucki, art. cyt., s. 375.

aczkolwiek rozpatrywanych spraw nie było wiele¹⁰⁷. Lata dziewięćdziesiąte przyniosły wzrost liczby wnoszonych spraw, a tym samym rozpatrywanych spraw o nieważność małżeństwa¹⁰⁸. Należy także zauważyć, że w tym czasie na pierwsze miejsce w klasyfikacji prawnej procesów o nieważność małżeństwa wysunął się kan. 1095 n. 3, czyli psychiczna niezdolność do podjęcia istotnych obowiązków małżeńskich¹⁰⁹, a następnie symulacja zgody małżeńskiej, całkowita lub częściowa.¹¹⁰

Zakończenie

Biskupi, do których należało w granicach diecezji rozstrzyganie sporów i wymierzanie kar za wykroczenia, nie zawsze mogli – wobec zwiększających się zadań – sprawować jurysdykcję sądową osobiście. Początkowo w wykonywaniu funkcji sędziowskich, gdy zachodziła potrzeba, korzystali z pomocy duchownych znajdujących się w ich najbliższym położeniu. Początkowo byli to archidiakonowie, pełniący jurysdykcję sądową nad duchowieństwem i świeckimi w zastępstwie biskupa w ograniczo-

¹⁰⁷ W roku 1981 na wydanych 9 wyroków w 8 przypadkach orzeczono nieważność małżeństwa, analogicznie w 1982 na 10 wyroków – 6 pozytywnych, w 1983 na 14 wyroków – 5 pozytywnych, w 1984 – na 12 wyroków – 6 pozytywnych, w 1985 na 11 wyroków – 7 pozytywnych, w 1986 – na 11 wyroków – 6 pozytywnych, w 1987 na 12 wyroków 6 pozytywnych, w 1988 na 7 wyroków – 3 pozytywnie, w 1989 na 8 wyroków – 4 pozytywnie, w 1990 na 7 wyroków – 3 pozytywnie, w 1991 na 8 wyroków – 4 orzekające nieważność małżeństwa, w roku 1992 było analogicznie. Zob. Archiwum Sądu Kościelnego we Wrocławku, *Wykaz spraw o nieważność małżeństwa*; Zob. J. Borucki, art. cyt., s. 376.

¹⁰⁸ W roku 1993 wydano 15 wyroków, w tym 9 orzekających nieważność małżeństwa, w 1994 – 25, w tym 13 pozytywnych, w 1995 – 35, w tym 18 pozytywnych, w 1996 – 31, w tym 18 pozytywnych; w 1997 – 36, w tym 21 pozytywnych (jedna dyspensa od małżeństwa niedopełnionego), w 1998 – 45 – 34 pozytywnych, w 1999 – 55, w tym 44 pozytywnie, w 2000 – 47 – w tym 43 pozytywnie, w 2001 – 54, w tym 48 pozytywnych i w 2002 roku – 51, w tym 44 orzekające nieważność małżeństwa. Zob. Archiwum Sądu Kościelnego we Wrocławku, *Wykaz spraw o nieważność małżeństwa*.

¹⁰⁹ W poszczególnych latach wydano z powyższego tytułu następującą ilość wyroków: 1991 – 2, 1992 – 4, 1993 – 5, 1994 – 9, 1995 – 14, 1996 – 13, 1997 – 22, 1998 – 31, 1999 – 39, 2000 – 35, 2001 – 42, 2002 – 43. Zob. Archiwum Sądu Kościelnego we Wrocławku, *Wykaz spraw o nieważność małżeństwa*; Zob. J. Borucki, art. cyt., s. 377-378.

¹¹⁰ W roku 1994 wydano z tego tytułu 16 wyroków, w 1995 – 17, 1996 – 17, 1997 – 38, 1998 – 32, 1999 – 31, 2000 – 33, 2001 – 32, 2002 – 31. Zob. Archiwum Sądu Kościelnego we Wrocławku, *Wykaz spraw o nieważność małżeństwa*. Należy zauważyć, że w latach 1994 – 1998 z tytułu symulacji całkowitej i częściowej prowadzono więcej spraw o nieważność małżeństwa aniżeli z tytułu psychicznej niezdolności do podjęcia obowiązków małżeńskich; Zob. J. Borucki, art. cyt., s. 378-379.

nym zakresie. Rozwój sądownictwa kościelnego, co miało miejsce począwszy od końca XII wieku, sprawił, że biskupi zaczęli powoływać stałych sędziów, którym powierzali pewien zakres uprawnień jurysdykcyjnych. Jedną z przyczyn ich powoływania była niewątpliwie potrzeba zapewnienia w Kościele sprawnego wymiaru sprawiedliwości.

Ważną rolę w upowszechnieniu tego urzędu odegrała konstytucja Innocentego IV *Romana Ecclesia* z 1246 r., określająca stanowisko prawne i kompetencje oficjała biskupiego, który zastępował biskupa w sprawowaniu jurysdykcji sądowej. Podlegały mu wszystkie sprawy z wyjątkiem specjalnie zastrzeżonych biskupowi. Oprócz oficjała zastępującego biskupa w sprawach sądowych na terenie całej diecezji, nazywanego oficjałem generalnym lub głównym, mającego swój trybunał – konsystorz, powoływani byli przez niektórych biskupów, w tym także wrocławskich, oficjałowie dla określonych części diecezji lub w odniesieniu do pewnej kategorii spraw. W prawie i literaturze kanonistycznej nazywani są oficjałami foralnymi.

Diecezję wrocławską należy zaliczyć do pierwszej w Polsce, która posiadała oficjالات foralny, czyli okręgowy pomorski już w 1289 r., a później także inne oficjالات foralne w: Bydgoszczy, Wieluniu, Piotrkowie Trybunalskim i Kaliszu. Ten ostatni przez długi okres czasu (1819-1885) pełnił funkcję oficjالاتu generalnego dla diecezji kujawsko-kaliskiej. Inne diecezje urząd ten wprowadzały dopiero pod koniec XIV, w początkach XV wieku. Oficjالاتy te powoływane były przez biskupów do życia w zasadzie tylko w starych diecezjach polskich, z wyjątkiem wrocławskiej, na terenie której sądownictwo sprawowali tzw. komisarze.¹¹¹ W później utworzonych diecezjach polskich oficjالاتy okręgowe należały do rzadkości i tworzone je dopiero w XVII i XVIII wieku. Najbardziej rozbudowaną sieć oficjالاتów posiadały diecezje największe: krakowska, gnieźnieńska, a także wrocławska. Likwidacja oficjالاتów okręgowych nastąpiła w Polsce w początkach XIX wieku, głównie z powodu nowego rozgraniczenia diecezji po rozbiorach Polski.

Działalność oficjالاتów wiązała się ściśle ze zmianami administracyjno-terytorialnymi diecezji, a na przełomie historii diecezji wrocławskiej było ich bardzo wiele poczynając od okresu kujawsko-pomorskiego (1123-1818), a kończąc na okresie kujawsko-kaliskim (1818-1925)

---

¹¹¹ P. Hemperek, *Oficjالاتy okręgowe...*, s. 57.

i okresie po 1925 r., czyli okresie ściśle włocławskim. We Włocławku od samego początku, tj. od XIII wieku, istniał i funkcjonował oficjalat generalny, któremu podlegała część kujawska diecezji. W roku 1918 (21 listopada), zgodnie z przepisami Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r. i postanowieniem biskupa włocławskiego Stanisława Zdzitowieckiego przekształcił się on w Sąd Biskupi Włocławski. Oficjalat pomorski, początkowo foralny, w XV wieku przekształcił się w generalny, a po zmianie granic diecezji w 1818 r. w diecezji działały dwa oficjalaty generalne: włocławski i kaliski. Ten ostatni był generalnym do roku 1885. Ostateczne zmiany w organizacji sądownictwa diecezji włocławskiej spowodowały wejście w życie Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r. Reorganizacja podziału administracyjnego w 1925 r., większa ilość diecezji, spowodowały natomiast, że dla realizowania jurysdykcji sądowej wystarczały oficjalaty w stolicach diecezji. Stąd też po 1925 r., wraz ze zmianą granic diecezji i odejściem okręgu częstochowsko-piotrkowskiego do nowych diecezji, przestał istnieć okręgowy konsystorz piotrkowski, a później konsystorz okręgowy kaliski. Tak więc poczynając od okresu diecezji włocławskiej (od 1925 r.) możemy powiedzieć, że w diecezji istniał i działał tylko trybunał diecezjalny generalny we Włocławku, nazywany Biskupim Sądem Duchownym, później noszący nazwę Biskupiego Sądu Kościelnego Diecezji Włocławskiej czy wreszcie Sądem Kościelnym Diecezji Włocławskiej. Ta ostatnia nazwa zaczęła funkcjonować głównie po roku 1950.

Beginnings, development, organization and presents of Włocławek diocese's judiciary

Summary

Development and organization of the Włocławek Diocese's judiciary are closely linked to transformations and changes in organization and territory of the Włocławek Diocese, initially named Kruszwica Diocese (till 1123), Kujawy-Pomerania (1123-1818), Kujawy-Kalisz (1818-1925) and finally Włocławek (since 1925). The beginnings of the Włocławek oficjalat (court) date back to the 13th century. It supervised the Kujawy part of the diocese. In 1918 it transformed into the Włocławek Bishop Court.

The Włocławek Diocese should be identified as the first one in Poland which since 1289 has had a foralny oficjalat (district court) for the Pomeranian section of the diocese, and later other district oficjalat (court) in Bydgoszcz, Wieluń, Piotrków Trybunalski and Kalisz, which depended on changes in the diocese's borders. The Pomeranian ofi-

cialat (court), initially a foralny (district) one, in 15th century transformed into a general one, and after the borders' change in 1818 there were two general oficjalaty (courts): the Włocławek one and the Kalisz one.

The final changes in the organization of the judiciary in the Włocławek diocese were caused by introduction of the Canon Law Code from 1917 and reorganization of the administrative division of the diocese in 1925. These changes resulted in one tribunal operating in the Włocławek Diocese, which spreads its jurisdiction on the entire diocese.